

UN FRAGMENT DE LA "VISIO PHILIBERTI" I LA TRADICIÓ HISPANA DEL "DIÁLOGO DEL ALMA Y EL CUERPO"

JOAN F. ALCINA ROVIRA
Universitat de Tarragona

El manuscrit 1682 de la Biblioteca de Catalunya és un petit cartipàs de cartolina amb 20 fulls solts que a l'*Inventario de manuscritos por orden de registro* de la biblioteca apareix retolat com a "Himnos y oraciones. En latín y catalán. s. XV". Són fulls solts molt petits, com d'un llibre de butxaca, amb dues foliacions: una feta a ploma a l'esquerra ratllada, amb numeracions desordenades¹. A la dreta hi ha una altra foliació seguida, de l'1 al 20, feta a llapis, que és la que seguirem.

El manuscrit al qual pertanyen aquest fulls, com molts manuscrits hispànics medievals, no tenia foliació². Les foliacions són modernes, una probablement anterior al seu desmembrament i l'altra en el seu estat actual. Quasi tots els folis³ porten el número 11.100 escrit a llapis al marge o part superior, cosa que també trobem en alguns altres manuscrits de la mateixa procedència, com el 1493 de la Biblioteca de Catalunya.

La lletra és gòtica cursiva probablement del segle XV i el paper, gruixut, de fulls gastats i retallats amb tisores, no presenta cap filigrana.

El manuscrit conté l'himne "Iuste iudex Ihesu Christe"⁴, precedit de l'incipit de la melodia⁵ a la capçalera de la pàgina "Verbum caro factum est / Virginis Marie" (fs. 1-1v); l'himne "Virgo plorans filium" en forma de diàleg entre la Verge i Crist⁶, precedit de l'incipit de la música "Rex eterne domine /

1. Fs. 52-56; dos folis sense paginar; 59; 57-58; 72-76; 66-67; dos folis sense paginar; 9; un foli final sense paginar. El nostre manuscrit va ser adquirit per la Biblioteca de Catalunya l'any 1949 a la Llibreria Josep Porter. He d'agrair aquesta informació i la seva amabilitat habitual al personal de la Secció de Reserva de la Biblioteca de Catalunya.

2. Cfr. P. Lehmann, "Blätter, Seiten, Spalten, Zeilen", a *Erforschung des Mittelalters*, III, Stuttgart 1960, ps. 1-59.

3. Els folis 3v, 6v, 7v, 8v, 11v, 12v, 13v, 14v, 16v, 17v, 18v, 19v, 20v.

4. L'incipit és idèntic a H. Walther, *Initia Carminum*, Göttingen 1969, n. 9997 i a V. Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, Lovaina 1892-1920, n. 9910, però no he pogut confrontar els textos..

5. Chevalier cita un himne amb un incipit semblant, n. 21347, "Verbum caro factum est / de (al. ex) Virgine Maria". Aquest mateix incipit i naturalment la mateixa música s'utilitza després per a l'himne "Sancta Dei genitrix" al foli 11 del nostre manuscrit.

6. Cfr. Walther, n. 20541 i Chevalier, n. 34634, "Planctus beatae Mariae. s. XV"; G. M. Dreves, *Annalecta hymnica medii aevi*, Leipzig 1886-1922, 31, 169. Però la versió que ofereix el nostre text (160 vv.) és força més llarga que la dels *Annalen* de Dreves, que només té 100 versos.

requiem dona isti” (fs. 2-3v); l’himne “Gaude Virgo mater Christi” atribuït a Gautier de Coincy⁷ (fs. 4-4v); un text en català, “Les gracies que aconseguex la persona qui devotament ou missa” (fs. 5-6), i una història pietosa atribuïda a “Sant Albert arcabisba de Cicilia” (fs. 6-7); després, precedit de la indicació “Papa Bonifacius concessit cuilibet dicenti istas orationes viginti continuatis diebus confessus ore et vere contritus corde omnium peccatorum suorum remissione” segueix l’himne “Triumphale lignum crucis”⁸ (fs. 8-9); segueix després l’himne “Aue cella deitatis”⁹ precedit de l’incipit de la melodia “Aue uerum corpus natum / de Maria Virgine” (fs. 9v-10v); a continuació tenim una sèrie de textos relacionats amb l’ofici de difunts sobre els quals m’estendré després: l’himne “Lux eterna beatorum”, l’oració “subuenite sancti Dei”, el fragment de la “Visio Philiberti” del qual dono més avall la transcripció i l’himne “Sancta Dei genitrix”¹⁰, aquest darrer precedit de l’incipit de la música “Verbum caro factum est / Virginis Marie” (fs. 11-14v). Als darrers fulls (fs. 15-20), hi trobem una oració per a “Tota persona qui sia posada en tribulació o en ira de senyor o en percecusio...” (fs. 15-18v), una nota sobre els dotze divendres durant els quals cal fer dejuni segons l’ordenació del “Papa Clement” i unes indicacions sobre les “misses de sent Amador”¹¹, tot en català.

LA “VISIO PHILIBERTI” I ALTRES HIMNES DE DIFUNTS

Del foli 11 al 14, com he dit, s’hi inclouen himnes i una oració, musicats en part, d’un ofici de difunts. Comença amb l’himne “Lux eterna beatorum / animabus defunctorum”. Villanueva¹² descriu un “Missal dels hermitans de Montserrat” (s. XV) on apareix una versió quasi idèntica d’aquesta “prosa pro defunctis”. El nostre text, això no obstant, se’n diferencia en el fet que ofereix

7. Es tracta de Walther, n. 7080a i Chevalier n. 27206, “VII gaudia terrestria et VII caelestia beatae Mariae”; Dreves 31, 197; cfr. J. Szövérfy, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*, II, Berlin 1964, ps. 188-189. Malgrat això, la versió del nostre manuscrit només coincideix en els tres versos inicials amb la que es dona als *Annalen* de Dreves. El text, deixant això de banda, forma part de la tradició catalana dels “Goigs de la Verge” tan àmpliament representada en llatí (cfr. J. Szövérfy, *Iberian Hymnody. Survey and Problems*, Wetteren 1971, p. 163, nota 168) i també en vulgar fins al nostre segle. I enllaça també amb l’eclosió d’aquest tema a la literatura del XIV i XV; cfr. P. Le Gentil, *La poésie lyrique espagnole et portugaise à la fin du moyen âge*, I, Rennes 1949, ps. 297 i ss.

8. Té el mateix incipit de Chevalier, n. 20594, però no he pogut confrontar els textos. No figura al repertori de Walther.

9. Chevalier, n. 2175. No figura al repertori de Walther i no he pogut confrontar els textos. La capçalera porta, indicant la melodia, els quatre primers versos de l’himne “Aue uerum corpus natum” (s.XIII/XIV). Cfr. J. Szövérfy, *Die Annalen*, II, ps. 298-299 (Dreves 54, 257, n. 167).

10. Coincideix en l’incipit amb Chevalier, n. 33290, que remet a Dreves 30,143, però el text és diferent del de Dreves.

11. Sobre les misses de Sant Amador i la importància d’aquesta devoció a la litúrgia medieval catalana cfr. J.M. Madurell, “Antiga devoció a la Santa Missa. Notes documentals”, a *II Congrés Litúrgic de Montserrat III*, Montserrat, 1967, ps. 265-266.

12. Cfr. Chevalier, n. 10770, que remet a J. Villanueva, *Viage Literario a las Iglesias de España*, VII, Valencia 1821, p. 149. Es tracta d’un “Missal dels hermitans de Montserrat” que porta la data de 1408. Villanueva anomena aquest text una “Prosa pro defunctis”.

alguns versos hipermètrics que apareixen en la seva forma correcta a la versió que dona Villanueva¹³.

Ve després l'oració "Subuenite sancti Cei occurriri angeli" musicada amb indicació de pneumes. L'oració s'acaba amb un "kirie leyson christe leyson kirie leyson" (*sic*).

L'oració o responsori "subuenite sancti Dei" és encara la que es resa en el missal romà en el ritual de l'agonia i en l'ofici de difunts. També era així a l'Edat Mitjana a Catalunya, perquè la litúrgia romana ja s'hi havia introduït des del segle IX¹⁴. En el Pontifical romà del segle XII, sota la rúbrica "Ordo commendationis animae et officium sepulturae", se'ns diu: "Deinde postquam anima egressa fuerit a corpore, lavetur corpus... ablutumque ponatur in feretro et portetur in ecclesiam cum antiphonis et psalmis, secundum consuetudinem diversorum" i que després de la celebració de la missa rodejaran el fèretre i resaran el "subuenite sancti Dei" i l'acabaran amb un "Kyrie"¹⁵. És difícil saber exactament si se seguia aquest ordre o a quina part del ritual de difunts correspondria al segle XV el nostre responsori amb el seu "kyrie". Aquests ritus variaven molt a Catalunya fins i tot d'església a església¹⁶. Però és probable que se seguís a grans trets la litúrgia romana i que el "subuenite" i amb seu "kyrie" es cantés davant del fèretre i que es cantessin també els himnes de tema funeral que acompanyen el "subuenite" en el nostre manuscrit.

Com he dit abans, entre aquests himnes de l'ofici, després del "subuenite" ens trobem amb un curiós fragment de la "Visio Philiberti" amb l'incipit "iuxta corpus spiritus stetit et ploravit" que acaba també amb un "kyrie leyson" repetit tres vegades. En el manuscrit la "Visio" sembla una continuació del "subuenite", formant amb ell una unitat, com un trop, reforçada per la repetició del "kyrie", que és simètrica a la del final de l'esmentada oració.

La "Visio Philiberti" és un poema rítmic de finals del segle XII o principis del XIII en forma de somni o visió on l'ànima i el cos d'un difunt es recriminen mútuament pels seus errors passats. El poema ha estat atribuït des de T. Wright a Walter Map. També s'han proposat amb millors o pitjors arguments altres autors, entre altres el canceller Robert Grosseteste. Probablement no és de cap d'ells, com tampoc és de Walter Map¹⁷. Crec que cal considerar-lo anònim i

13. En el vers 24, Villanueva llegeix "et vestris virtutibus" i al nostre manuscrit hi ha l'hipermètric "et virginum virtutibus"; en el v. 28, Villanueva llegeix "vestra prece" enfront l'hipermètric "precibus vestris" del nostre manuscrit.

14. Cfr. A.M. Mundó, "Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya", a *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, III, Montserrat 1967, ps. 173-191; i Ll. Serdà, "La introducció a la litúrgia romana a Catalunya", *ibid.*, ps. 1-19.

15. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au Moyen-Âge*, I, Ciutat del Vaticà 1938, p. 282, n. 15 i 19. En el Pontifical *Ms. Ottob. Lat. 547* (s. XIV) de la Biblioteca Vaticana, el "subuenite" figura a l'"Ordo qualiter fieri debeant exequie pro defunctis", de la mateixa manera que en el Pontifical manuscrit *Troyes Cod. 1341* (s. XIII), cfr. *ibid.*, II, ps. 205-209 i 219.

16. Cfr. A. Franquesa, "Particularismes catalans en els rituals", a *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, III, Montserrat 1967, ps. 99-102.

17. Cfr. Thomas Wright, *The Latin Poems Commonly Attributed to Walter Mapes*, Londres, 1841, ps. 95-110, reproduïda parcialment a K.P. Harrington, *Mediaeval Latin*, Chicago 1967, ps. 391-397; E. Du Méril, *Poésies populaires latines antérieures au XIIe siècle*, Paris 1843, ps. 217-230. Sobre l'autoria del text vegeu H. Walther, *Das Streitgedicht*, ps. 70-74 i sobre les diverses edicions *ibid.*, p. 68, n. 1.

seguir lligant-lo al nom de Walter Map per tal de no dificultar la identificació. H. Walther dedica una àmplia secció del seu *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters* (Hildesheim, 1984)¹⁸ a estudiar aquest poema en les seves diverses versions. En la forma més comuna la transmissió arriba a tenir 150 manuscrits¹⁹, la qual cosa dóna idea de la gran difusió d'aquest text. Amb tot, Walther no cita cap manuscrit de la Península Ibèrica i tampoc no fa referència a cap ús litúrgic del text. Per ambdós motius el fragment de la "Visio" de la Biblioteca de Catalunya és notable i val la pena detenir-s'hi una mica. La seva transcripció paleogràfica és la següent:

Juxta corpus spiritus stetit et ploravit
 Et his verbis acriter carnem increpavit
 O caro miserrima quis te sic prostravit
 Quam mundus tam prospere pridie ditavit

5 Non ne tibi pridie mundus subdebatur
 Non ne te prouncie tota verberatur
 Ubi nunc familia quae te sequebatur
 Cauda tua florida jam nunc amputatur

10 Ego inquit anjma nobilis creata
 ad similitudinem domini formata
 ut fructum facerem totum ordjnata
 per te sum crimjnibus njmjs deformata

15 O caro miserrima mecum eris inpena
 et sires suplicia nobis preparata
 vere posses dicere nunquam essem nata
 vel fuissem ad tumulum deentre translata²⁰.

Les quatre estrofes de què consta aquest fragment coincideixen, encara que hi ha variants importants, amb l'edició de Du Ménil (vv. 17-24 i 33-40)²¹. Crec

18. Ps. 64 i ss.

19. Cfr. la llista de manuscrits de la pàgina 214 de *Das Streitgedicht* i H. Walther, *Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittel-lateinischer Dichtungen*, Göttingen 1969 n. 11894 i la resta de les referències que es donen allà.

20. Ve després "kirie leyson kirie leyson kirie leyson vel vere" amb notació musical i al final del full una mà diferent, força descurada, copia una altra vegada: "o caro miserrima mecum es in pena et sires suplicia nobis preparata per te sum vere posses sic erit nunquam essem nata vel fuissem".

21. Ed. Du Ménil, vv. 17-24 i 33-40:

Juxta corpus spiritus stetit et ploravit,
 in his verbis acriter corpus increpavit:
 O Caro miserrima! quis te sic prostravit,
 quam mundus tam prospere praediis ditavit?
 Nonne tibi pridie mundus subdebatur?
 Ubi nunc familia quae te sequebatur?
 Cauda tua florida jam nunc amputatur?

que depenen d'un text proper als manuscrits francesos en els quals es basa aquest autor. És, en canvi, substancialment diferent del text que ofereix Wright. De tota manera, només una futura edició crítica podrà fixar exactament la posició del nostre fragment dins de les diferents famílies de textos. Ara bé, ni és la meua intenció, ni puc oferir una edició d'aquest tipus d'una obra de transmissió tan complexa.

Podem assenyalar, malgrat això, que el nostre fragment està ple d'errades i paraules mal transcrites. Probablement no entenien gaire bé el que cantaven. Les errates poden ser petites, com la manca d'accent a "mundus" (v. 5), fins a errors més complexos com el "verberatur" (v. 6), que és una mala lectura del "verebatur" que porten Wright i Du Méril; o "et sires" (v. 14), que és una correcció i mala lectura del "si scires" que transmet Du Méril.

Quant a la mètrica, el text presenta diversos errors. Es tracta de versos goliardescos, versos rítmics de 13 síl·labes dividits en dos hemistiquis de 7pp.+6p. En el vers "ut fructum facerem totum ordinata" manca una síl·laba i en el vers "O caro miserrima mecum eris in pena" en sobra una, a més de trencar la rima en -ata.

La notació musical escapa dels meus coneixements. Voldria recordar, tanmateix, que la poesia goliardesca amb música no era desconeguda a la Corona d'Aragó. Higiní Anglès assenyala l'existència d'almenys dos textos dels *Carmina Burana* amb la seva música en manuscrits d'origen català²².

LA CULTURA DE LA MORT A LA BAIXA EDAT MITJANA

Deixant de banda ara la qüestió textual, voldria afegir algunes observacions sobre la cultura que emmarca aquesta obra. El gòtic de la Baixa Edat Mitjana porta implícites unes concepcions noves i diferents davant la mort. Entre altres coses, entre 1350 i 1450 tenim una eclosió iconogràfica del tema de la dansa de la mort i un curiós realisme en la representació del cadàver. Aquesta iconografia es relaciona amb l'aparició de textos com les diverses *Artes moriendi* del segle XV²³ que orquestraven una preocupació nova, més profunda i més divulgada del tema de la separació del cos i l'ànima. És l'altra cara de la preocupació humanística pel cos i la glòria.

Ego, quae tam novilis fueram creata,
ad similitudinem Domini formata
et ut fructum facerem tecum ordinata,
per te sum criminibus nimis deformata.
O Caro miserrima! mecum es damnata;
si scires supplicia nobis praeparata,
vere posses dicere: Heu! quod (quum?) fui nata?
Utinam ad tumulum fuisset translata!

22. Cfr. H. Anglès, "La música a la Corona d'Aragó durant els segles XII-XIV", a *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, III, Barcelona 1962, p. 285; altres referències sobre la poesia goliardesca a Espanya poden trobar-se a R. García Villoslada, *Los Goliardos*, Madrid 1975 i a [Carlos Yarza], *Carmina Burana*, Barcelona 1978, ps. 40-41 del pròleg.

23. Cfr. A. Tenenti, "L'arte di ben morire" a *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torí 1977, ps. 62-89.

El ritual de la mort adquireix noves facetes i un dramatisme especial. Com assenyala Philippe Ariès²⁴, enfront del model serè i resignat de la mort del segle XI, en la qual el judici final i la salvació és un fet llunyà que transcorre en el més enllà, als segles XIV i XV això s'apropa i passa a l'habitació del difunt. El "ben morir" adquireix una importància particular en relació sobretot amb el perdó dels pecats a l'últim instant de la vida. I és llavors quan en un himnari català pot tenir sentit introduir com a part del ritus de difunts el vell text de la "Visio Philiberti". L'agonia i el dramatisme de l'examen de consciència curosament reglamentats per l'*Ars moriendi* adquireix un contrapunt musical i literari en el text d'aquest antic debat lligat a través de la litúrgia al fet físic i real de la mort.

Una altra qüestió relacionada amb el nostre text és el seu caràcter dramàtic. La litúrgia cristiana és en molts aspectes un espectacle dramàtic. Per exemple, la missa és d'alguna manera un drama que es repeteix. Un drama on s'esdevé la transsubstanciació de Crist com a punt climàtic i on els fidels participen com a personatges d'aquest drama allegòric. Tot el ritual té també algun element dramàtic que prepara l'aparició dels antics trops i del teatre medieval²⁵. No és estrany que el ritual de difunts pugui adaptar un element teatral com ara un diàleg entre l'ànima i el cos.

L'escena és impressionant. Segons el missal romà, el "Suscipite sancti" el resa el sacerdot davant del difunt just quan acaba de morir o després de la missa davant del ferètre. És un moment intens en el qual es veu la mort de l'altre com a imatge de la pròpia tan difícil de concebre. I en aquest punt la dramatització, a través del diàleg de l'ànima i el cos, és una forma fàcil de purificació.

No pretenc suposar que se'n fes una representació real. N'hi ha prou amb el cant, potser coral, que recolza el text amb la variació musical per a donar-nos una sensació d'actuació. És una representació simbòlica i didàctica del fet real de la mort que acaba de passar. Cal recordar, malgrat tot, que el text és representable i que tenim notícia d'una representació d'aquesta disputa al Col·legi dels Jesuïtes de Praga el 1539²⁶. De tota manera, el nostre text no és pròpiament una peça teatral. Per a ser-ho caldria que hi hagués un actor. Però sí forma part d'aquella teatralitat litúrgica per la qual té un gust especial el ritual medieval de Catalunya: des de la protodansa de la mort "Ad mortem festinamus" del *Llibre Vermell* de Montserrat (s. XIV), que era el ball real²⁷, fins a la rica tradició de trops en llatí i drama litúrgic en vernacle²⁸.

LA PERVIVÈNCIA PENINSULAR DEL "DIÀLOGO DEL ALMA Y EL CUERPO"

Finalment voldria assenyalar que l'existència d'aquest fragment de la "Visio Philiberti" a Espanya és una baula més en la vida peninsular d'una

24. Philippe Ariès, *La muerte en Occidente*, Barcelona 1982.

25. Cfr. O.B. Hardison, *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*, Baltimore 1965.

26. Cfr. H. Walther, *Das Streitgedicht*, p. 80.

27. Cfr. M. Carmen Gomez Muntané, *El Llibre Vermell de Montserrat. Cantos y Danzas*, Barcelona 1990, ps. 63-66.

28. Cfr. R.B. Donovan, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*, Toronto 1958, ps. 74-164.

tradició que s'inicia a finals del segle XII amb l'afrancesada "Disputa del alma y el cuerpo" basada en el "Débat du Corps et l'Âme". El moment àlgid del tema es troba entre els segles XIV i XV. Del segle XIV tenim una paràfrasi en vers del poema de Walter Map que és coneguda com la *Revelación de un ermitaño*. De la *Revelación*, n'hi ha diverses versions: l'escurialense és la més llarga i es basa en la "Visio" i el poema "Ecce mundus moritur"²⁹ que acompanyava la "Visio" en molts manuscrits. Amb la *Revelación* en les seves diverses versions, hi enllaça naturalment el nostre fragment litúrgic, que és, pel que sabem, l'únic manuscrit hispànic que conté, encara que sigui parcialment, el text llatí.

La seva història posterior s'encarrila, no pas per casualitat, amb el teatre, en textos com la *Farsa racional del libre albedrío en que se representa la batalla que hay entre el espíritu i la carne*, fins a un acte sacramental de Calderón, *El pleito matrimonial del Cuerpo y el Alma*³⁰.

Es podria afegir a aquests textos un sonet castellà inèdit, anterior a 1574, sobre aquest mateix tema, conservat al ms. E-65 (còpia moderna del D-206), fol. 121, de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid. Aquest manuscrit és un cançoner humanístic, amb poemes en llatí i romanç, que va preparar Fray Tomàs Pinelo probablement a la seva època d'estudiant als voltants de 1574. El poema es presenta sense nom d'autor:

Soneto entre el cuerpo y el alma

<i>Cuerpo</i>	Alma mía que estas desemejada después que desta carne te vestiste, ¿por ventura eres tú la que naciste para el aeterno bien praedestinada?	
<i>Alma</i>	Yo soy aquella mal afortunada que tú por tu pecado enegreciste, soy la que en torpes vicios convertiste, dejándome del bien de Dios privada.	5
<i>Cuerpo</i>	¿Qué remedio, pues, dasme o alma mía, tú que del cielo tienes sentimiento y sabes que de tierra es mi lenguaje?	10
<i>Alma</i>	Tomar la contricción siempre por guía, satisfacción y enmienda por intento, y a sólo Dios por fin deste viage. ³¹	

29. Cfr. Erik V. Kraemer, *Dos versiones castellanas de la "Disputa del alma y el cuerpo" del siglo XIV*, Helsinki 1956; i M. Alvar, "La Poesía en la Edad Media", a J.M. Díez Borque, *Historia de la Literatura Española Taurus*, I, Madrid 1980, ps. 328-330. També en tenim una versió en prosa medieval; cfr. Alvar, p. 330.

30. Cfr. J.L. Alborg, *Historia de la literatura española*, I, Madrid 1978, p. 100.

31. Respecto l'ortografia del manuscrit, però corregeixo les majúscules i hi afegeixo la puntuació.

El text està ja molt allunyat de la tradició llatina i ja entra dins el món de l'humanisme i la poesia italianitzant, encara que no deixen de sentir-se ecos de certs termes de la "Visio Philiberti". Per exemple, el "desemejada" del vers 1 sembla un record llunyà del "deformata" ("per te sum criminibus nimis deformata") de la "Visio Philiberti". I el "la que naciste / para el aeterno bien prae-destinada?" (vv. 3-4) sembla una actualització de "nobilis creata / ad similitudinem domini formata". Evidentment és un llaç molt tènue; amb tot, els tòpics literaris sobreviuen a vegades per camins insospitats.

Concloent, em penso que la tradició d'aquest tema a la literatura i cultura peninsular és força més complexa i més rica del que es pugui creure. Estic convençut que les nostres biblioteques amaguen altres versions llatines de la "Visio Philiberti". Entre altres raons, l'existència de més testimonis d'aquest text llatí ve postulada d'alguna manera per la tradició en vernacle que a poc a poc espero que també anirem coneixent millor.

D'altra banda, el tema del diàleg de l'ànima i el cos té un interès antropològic. Seguir la tradició d'aquests textos es converteix forçosament en un passeig per la història de la mort a Espanya, per les diferents actituds que donen forma a aquesta part de la nostra història cultural. El tòpic del diàleg de l'ànima i el cos és el mateix, però els contextos i matisos varien: des de la carnalitat dels segles XIV i XV, que arriba a convertir el text en litúrgia real, fins a les inquietuds filosòfiques sobre la predestinació i el lliure albir que s'amaguen darrere del sonet renaixentista. És un tema que necessitaria, en la meua opinió, alguna cosa més que un breu article.